

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

XXVI. Dizi-Sa. 4

V. MİLLETLERARASI TÜRKİYE
SOSYAL VE İKTİSAT
TARİHİ KONGRESİ

TEBLİĞLER

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ

İstanbul 21-25 Ağustos 1989

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ, ANKARA — 1990

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE GEÇİŞ DÖNEMİNDE TÜRK ULEMASI

FARUK BİLİCİ

Gerek Osmanlı İmparatorluğunun eğitim-öğretim direği olan medreseler, gerekse bu medreselerin ürünü olan ulemayı konu edinen sosyo-politik araştırmalar henüz erginlik çağına ulaşmış değildir. Bu konu ile ilgili arşiv malzemesinin bile yeteri kadar araştırmaya açılmış olduğunu söyleyemeyiz¹. Kaldı ki Cumhuriyet devri uleması ile ilgili çalışma yok denecek kadar azdır². Genel olarak biyografiler³ kuru bir görüntü arzettikleri gibi sentez durumundaki çalışmalarda geçen asırda yapılan reformlarla ulemanın rolünün artık tamamen azaldığını ve gittikçe silinen bir nesne haline geldiğini ifade eden neticelere varıyorlar. Teoloji tarihi şeklindeki bazı çalışmalar ise konunun sosyal ve siyasi yönünü kapsamaktan uzak bulunuyor⁴.

Bütün bu meseleler bir taraftan karşımızda bulunan yüklü malzemenin sistematik ve seriyel tarih anlamında kullanılma zorluğundan, öte taraftan da ulemanın, özellikle İttihat ve Terakki devrinde, daha sonra Cumhuriyet devrinde, bütün yeniliklere karşı önemli engel teşkil eden sosyal bir zümre olarak mütalaa edilmesinden ileriye gelmiş olabilir.

¹ İstanbul Müftülüğü bünyesinde ve şimdilik Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Meşihat arşivindeki personel dosyaları tam olarak tasnif edilmemiş olduğu için araştırmacının oradan istifadesi güç şartlarda mümkün olabilmektedir. Bu arşivlerin bir gün Arşiv Genel Müdürlüğüne bağlı hale getirilmesi ve korunmaları diğer Osmanlı arşivleri standartlarına ulaşınması en büyük temennimizdir.

Bundan başka Başbakanlık Arşivinde korunan "Sicill-i ahval" defterleri de çok önemli bir kaynaktır. Bu arşivlerden istifade etmek çok kolaydır. Ancak sistematik bir metotla (mesela bilgisayarla) biyografilerin tesbit edilerek bazı neticelere varmak gerekiyor.

² Cumhuriyet devrinde Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış kişilerin bile elimizde Ansiklopedik bilginin ötesinde biyografileri yoktur. Diyanet bünyesi içindeki arşivler şimdiye kadar herhangi bir tasnife tabi tutulmadığı için muhtevasını bilmek mümkün olmadığı gibi eksik olup olmadığını da şimdilik bilmek mümkün görünmüyor. Cumhuriyetin en münakaşalı ve hassas müesseselerinden birisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde şimdiye kadar bilimsel bir araştırma yapılmamış olması ayrıca hayret verici bir husustur.

³ Bunların en meşhurları Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*, 4 c., İstanbul, 1308-1315 adlı eseridir. Ayrıca Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması*, 5 c. İstanbul, Medrese-Yayınevi, 1980.

⁴ İçinde yayınlanmış çok belge olan Hüseyin Atay'ın, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, yine de Türkiye'de en iyi yayın olarak görünüyor.

Bizim çalışmamız David Kushner'in "The place of the ulema in the ottoman empire during the age of reforme (1839-1918), *Turcica*, c.XIX, 1987, s. 51-74 adlı makalesine çok şey borçludur.

1908 den 1940'a kadar uzunca bir devreyi içine alan çalışmamız çok yeni bulgular ihtiva etmemekle beraber ileride bu konu ile ilgili çalışmalarımızda da temel teşkil edecek dört hipotez etrafında kurulmuş bulunuyor:

1 — Her şeye rağmen Osmanlı Devletinin son 14 yılı içinde bile ulema hâlâ devlet içinde önemli bir ağırlığa sahiptir;

2 — Kriz içinde bulunan ulema ilk defa II. Meşrutiyet idaresinde bu krizin analizini yapabilmektedir;

3 — Ulema İstiklal Savaşı içinde Milliyetçi harekete müstesna bir yardım sağlamıştır;

4 — Nihayet Cumhuriyet devrinde yapılan reformlara bir kısım ulema meşruiyyet kazandırmakla hâlâ vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermiştir.

1) OSMANLI İMPARATORLUĞU SONA ERERKEN ULEMANIN DEVLET İÇİNDEKİ AĞIRLIĞI

Her şeyden önce klasik Osmanlı devrinde Şeyhülislamın Padişah nezdindeki rolünün istişari olduğunu, bu durumun duraklama ve çökme devirlerinde önemli değişikliklere uğradığını söylemek gerekir. Şeyhülislam, XVIII. Yüzyıldan itibaren Padişah tarafından meşveret meclislerine ithal edilmiş ve artık bundan sonra devletin aldığı bütün kararlarda söz sahibi olmasını sağlamıştır. XIX. Yüzyılda II. Mahmut devrinden itibaren Şeyhülislam, hem fetva hakkını muhafaza etmekte hem de bir nazır olarak özellikle siyasî, idarî, hukukî ve eğitimle ilgili sahalarda Padişahın ve Sadrazamın yanında önemli bir siyaset haline gelmektedir.

Gerek reformcu padişahlar devrinde gerekse II. Abdülhamit devrinde takip edilen politikalarda yüksek dereceli ulemanın ve özellikle Şeyhülislamın, aynı gayelerle olmamakla beraber gerekliliği açıktır. Birincileri yapmak istedikleri reformlarla ulemanın siyasal ve ideolojik desteğine ihtiyaçları vardı. Yeniliklerin halk tarafından dine aykırı gibi görünmesi tehlikesi her zaman mevcut olduğu bir devirde bu desteğin yerini alabilecek başka bir faktör yok gibi görünüyordu. II. Abdülhamit devrinde ise takip edilen panislamizm politikasında ve bu arada kurulan bir çok yeni müessesede Şeyhülislâmın Vükela heyeti içinde alacağı tavır ve mesul bulunduğu ulemaya vereceği mesaj önemli idi.

1908'de Kanun-i Esasî'yi tekrar yürürlüğe koyan Hatt-ı Humayûn, Padişaha Harbiye ve Bahriye nazırları ile Şeyhülislamı atama yetkisi bırakmaktadır. Sadrazam Said Paşa'nın düşmesinden sonra yerine geçen Kâmil Paşa bütün diğer nazırları atama yetkisini alırken yine Şeyhülislamı atama yetkisini Padişaha bırakmak mecburiyetinde kalıyordu. Ancak 1909 Anayasa reformundan sonra kabinenin bütün üyelerini seçme yetkisi Sadrazama veriliyordu. Başka bir deyişle Şeyhülislamın seçim ve tayini İmparatorluğun son devrelerine kadar çok önemli ve hassas bir mesele olarak telâkki edilmiş ve ancak İttihat ve Terakki

Partisi içinde etkisini artıran Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin gayretleri ile 1916'da başlayan laik reformlar sonucunda Şeyhülislam kabine dışında bırakılıyor ve yeniden yüksek bir devlet memuru haline getiriliyordu.

Ulemanın gücünün hâlâ ne derece toplumun birçok kesiminde etkili olduğunu anlamak bakımından İttihat ve Terakki idaresi devrinde ve daha sonra tayin edilen Şeyhülislamların genel bir kariyer değerlendirmesini yapmak aydınlatıcı olabilir. 1908'den 1922'ye kadar tayin edilen 13 Şeyhülislandan sadece dört tanesi (Mehmet Esat, Dağıstanlı Ömer Hulusi, Dürrîzade Abdullah ve Mehmed Nûrî Efendiler) dinî teşkilatın dışında görev almamışlardır. Diğerlerinin tamamı II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet devirlerinde "dinî" olmayan çeşitli idarî ve hukukî müesseselerde önemli görevler yüklendikleri gibi, Pirîzade Mehmed Sahib Molla, Mustafa Hayri ve Mustafa Sabri Efendiler Şurâ-yı Devlet Başkanlıkları yapmışlardır. Ayrıca Mehmed Ziyaeddin, Pirîzade Mehmed Said, Musa Kazım Efendiler Ayan Meclisi üyesi oldukları gibi Mustafa Hayri ve Mustafa Sabri Efendiler milletvekilliği yapmışlardır. Mustafa Hayri Efendi'nin müstesna meslek hayatında Adliye (iki defa) ve Evkaf (iki defa) nazırlıkları ve İçişleri ve Maarif nazırlıkları vekilliği gibi görevler yer aldığı gibi, Musa Kâzım Efendi ve Mustafa Sabri Efendi Sadriazam vekillikleri de yapmışlardır⁵.

Meclis-i Mebusan'da ve Meclis-i Ayan'da daha bir çok ilmiyeye mensup kişinin yer aldıkları biliniyor. Mesela 1334/1915 *İlmiye Salnamesi*⁶'ne göre mahreç payeli Sadık Efendi, Hafidi Abdullah Azmi Efendi ve Hasan Şeybî Efendi sırasıyla Denizli, Kütahya ve Mekke mensupları olarak; Edirne payeli Mustafa Fevzi Efendi, Manisa Mebusu olarak ve İzmir Payeli Hasan Fehmi, Erzurumî Muhammed Raif Efendi yine sırası ile Sinop ve Erzurum mebusları olarak mecliste bulunuyorlardı.

Çok yüksek seviyedeki bu etkinlikler yanında ulema ilk öğretim seviyesindeki geleneksel tekeline kullanmaya devam ediyordu. Ulemanın muhalefetine karşı gelmenin zorluklarını anlayan Tanzimatçılar, ağırlığı daha çok orta ve yüksek dereceli okullara vermişlerdi. Kurulan öğretmen okulları hiç bir şekilde öğretmen ihtiyacını karşılayacak kadar eleman yetiştirmede için⁷ ulema daha uzun zaman ve özellikle İttihat ve Terakki ve Mütareke devirlerinde eğitim-öğretim müesseselerine öğretmen veren bir kaynak olmaya devam etmiştir. Rüştîye, İdadî ve Sultanî okullarda dinle uzaktan-yakından ilgili dersleri (Din dersi, Arapça, Hukuk, Felsefe, Mantuk v.s.) ulema veriyordu. 1916'da İttihat ve Terakki idaresi,

⁵ Şeyhülislamların biyografileri için bk. Başbakanlık Arşivi, "Sicill-i Ahval" Defterlerinde her şahsa ayrılmış bölümler. Ayrıca *İlmiye Salnameleri* de her defasında Şeyhülislamların biyografilerini vermektedirler. Son yapılmış fakat yeni bir şey getirmeyen bir yayın için bk. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1972.

⁶ *İlmiye Salnamesi*, Darü'l-Hilâfet-i Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, 736 s.

⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 147.

medreseler dahil, eğitim-öğretim müesseselerinin tamamını Maarif nazırlığına bağlamak gibi köklü bir Cumhuriyet reformu gerçekleştirmişse de sibyan mektepleri ilkokulların yanında küçük bir medrese olarak hayatîyetlerini devam ettirmişlerdir.

Eğitim sisteminde olduğu gibi adliye bünyesinde de ulema geleneksel gücünü korumaya devam ediyor. Klasik devirde Kadı Osmanlı adlî sisteminde mihengi taşını teşkil ediyordu. Bunun yanında kamu rahatının korunması, noter işleri, vakıfların kontrolü, ahlâkî değerlerin İslâmî çerçeve içinde devam etmesi gibi çok yönlü görevlere sahip Kadı, taşrada vali divanlarında bütün kararlarda söz sahibi idi. Tanzimat, adlî sistemi yeni ve batılı anlamda bir reforma tabi tutmakla Kadının (veya yeni terimi ile naib) görevini yalnız şeriat mahkemeleri çerçevesine giren işlerle sınırlandırıyor görünüyorsa da aslında yeni kurulan mahkemelerde şer'îye mahkemelerinin gördüğü işleri katı sınırlarla ayırmadıkları için Kadı yine önemli fonksiyonlara sahip olmaya devam ediyor.

1879'daki büyük adlî teşkilât reformunda yargı icradan ayrılmış ve nahiye seviyesinde nizamî, kaza seviyesinde bidayet ve vilayet seviyesinde istinaf mahkemeleri ile İstanbul'da Mahkeme-i Temyiz'den oluşan ve şer'î mahkemeler dışında bir adli piramid kurulmuştur. Bazı değişikliklerle bu sistem İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Bu modern adlî sistemde de Kadı veya medrese çıkışlı ulemanın yeri önemli idi. Çünkü eleman azlığı sebebi ile (ilk hukuk mektebinin 1876'da kurulmuş olduğu hatırlanmalıdır) bu mahkemelere tayin edilen personelin büyük bir kısmı medrese menşeli idi. Mesela, Bidayet mahkemelerinin başına çok zaman kadılar tayin edildiği gibi, istinaf mahkemeleri⁸ ve Mahkeme-i Temyizin sivil hukuk bölümünün başına da mutat olduğu vechile yüksek dereceli bir alim tayin ediliyordu.

Kaldı ki ilk hukuk mektebinde yetişen adliye mensuplarının hocaları da ilmiyeye mensup oldukları için üstad-tilmiz ideolojisi hayatîyetini tatbikat sahasında devam ettirmiştir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Şeyhülislamın kabineden çıkarılmasından sonra okullar Maarif Nazırlığı'na bağlandığı gibi şer'î mahkemeler de Adliye Nazırlığı'na bağlandı. Böylece ulema Birinci Dünya Savaşı içinde büyük ölçüde manevra gücünü kaybediyordu. Buna ilave olarak başka önemli bir darbe de 1917'de çıkarılan Aile Hukuku kanunu oldu. Şimdiye kadar yalnız dini otoritelerin elinde olan evlenme akitleri bundan sonra siyasi otorite temsilcisinin teseline bağlanıyordu.

Buna rağmen bütün bu reformlar yapılırken siyasi idare daima ulemanın bir kısmını yanında bulmuştur. Özellikle anayasa, meşrutiyet, eğitim, hukuk

⁸ Yukarıda bahsedilen *İlmiye Salnamesi*'nde o zaman veya daha önce önemli adlî görevlerde bulunan ilmiye mensuplarından birkaçı: Mehmet Necmettin Efendi (Adliye eski nazır), Ahmet Şükri Efendi (Adliye nezaretinde eski müsteşar), Mehmet Nurullah Neşat Efendi (Temyiz mahkemesi eski azalarından), Abdullah Şahin Efendi, Hafız Mehmet Tahir Efendi, Mehmet Subhi Efendi (İstinaf Mahkemesi azaları).

(kadın hakları, evlenme-boşanma) konularında ilmiyenin bir kısmı iktidara destek olabiliyordu. Şeriat içinde sayılan bir çok meselenin yasama yetkisine sahip bir İslam hükümeti tarafından şeriat dışı kabul edilmesinde mahzur görmeyen ulema az, fakat vardı⁹.

Balkan savaşlarının cihat havası ulemaya olan ihtiyacı daha da kuvvetlendirdiği halde Birinci Dünya Savaşı içinde çok daha bariz hale gelen milliyetçilik fikirleri din-devlet işlerinin daha da hızlı bir şekilde birbirinden ayrılmasını beraber getirdi. Özellikle Arap milletlerin istiklâl elde etmek için giriştikleri mücadele Türk milliyetçiliğini daha çok körüklediği gibi, beynelmilelci İslâmın ve onun temsilcisi durumunda olan ulemanın devlet içindeki ağırlığını asgariye indirmek gibi bir netice doğurdu. 1916'dan itibaren başlamış ve daha sonra Cumhuriyet devrinde yeniden ve kati bir şekilde gündeme getirilmiş ulemayı kamu işlerinden uzaklaştırma hareketinin bir izahı da bu olabilir.

İttihat ve Terakki'nin savaş içindeki laik icraatına karşı 1918 yenilgisi ile bir tepki doğacağı beklenebilirdi. Hürriyet ve İtilâf'ın önder kadrosunda ulemanın hayli ağır basması, öte yandan Meclisin kapanması ile fiilen kurulan mutlakiyet idaresinde Padişahın, devlet ve tahtının daha çok halifelik sıfatına yaslanarak elde edebileceğine inanması ulemaya yeniden bir ümit verdi. 19 Şubat 1919'da kurulan ve sonradan Teali-i İslam Cemiyeti adını alan Cemiyet-i Müderrisin bir ilmiye baskı gurubu olarak karşımıza çıkıyor. İttihat ve Terakki'nin çıkardığı bazı kanunları değiştirme projeleri bu cemiyet tarafından yapıldı ve bir kısmı da gerçekleştirildi. İzmir'in işgali, Mustafa Sabri Efendi'nin Paris'e giden Damat Ferit Paşa yerine Sadriazam vekili tayin edilmesi daha önce (25 Ekim 1917) kabul edilen Aile Hukuku Kanunnamesi kaldırmaya yeterli sebepler olabildi. Şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezareti'nden alınarak Meşihata bağlanması da ilke olarak kabul edildi.

2) KRİZ İÇİNDE BULUNAN ULEMA İLK DEFA II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE BU KRİZİN ANALİZİNİ YAPABİLMEKTEDİR:

II. Abdülhamit Panislamizmin bir paradoksu ulemanın yetiştirdiği medrese teşkilâtının kendi haline terkedilerek karşısında "mektep" in büyük mali kaynaklarla desteklenmeye devam etmesidir. II. Meşrutiyetin getirdiği serbest konuşma ve yazma hürriyeti içinde medrese, radikal-laik aydınların hedefi olurken devletin yüksek kademelerinde bulunan medrese çıkışlı alimlerin ve bizzat medrese öğrencilerinin gailisi de medreseyi islah etmek oldu. Genel olarak bu noktaya Osmanlı, Türkçü ve İslamcı akımların birleştiğini söylemek mümkündür.

⁹ Fıkıh profesörü Mansurîzade Sait'in bu devirdeki yazıları klâsik İslamcı ulemaya, yapılan reformlar konusunda unutulmaz deliller getirmiştir. Cumhuriyet devrinde Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Şerafettin (Yaltkaya) Efendi de *İslâm* dergisinde yayınladığı yazılarla geçmişte fetvalarla yasaklanan bir çok konunun bugün şeriat alanından kurtulabileceği kanaatini izhar etmiştir (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 394-396).

Böylece 1909'dan itibaren İstanbul'da Fatih Tophane medresesinden başlayarak bütün Osmanlı topraklarına şamil olacağı düşünülen bir ıslahat hareketine girildi. 13 Şubat 1910 (16 Safer 1328) tarihinde yayınlanan Medrese-i İlmiye Nizamnamesi 12 sene üzerine inşa ettiği medresede klasik islâm ilimleri yanında bundan sonra Matematik, Geometri, Kimya, Kozmografya, Tarih ve Coğrafya gibi müsbet-laik ilimler okutulacaktır. Bu nizamnamenin en önemli maddesi ise ilk defa kur'a imtihanlarında Türkçenin yer almasıdır. Bununla yetinilme-yerek bir sene sonra Eşrafzâde Muhammed Şevketi imzasiyle ve Meşihatın tas-diki ile yeni bir program geliştirildi¹⁰ ve bir nevi medrese üniversitesi şeklinde bir kurum ortaya çıkarıldı. Bu kurum Maarif nazırlığına bağlı ve kapılarını 1900'de açılan Darülfununun, Meşihat makamına bağlı bir rakibi oluyordu. Bu medresenin Aliye kısmı dört bölüme ayrılacaktı: Ulum-i Şer'îye Şubesi, Fıkıh Şubesi, Hikmet Şubesi ve Lisan Şubesi. Aralarında da çeşitli kısımlara ayrılan bu şubeler medresenin bir-iki asırdan beri hiç görmediği ilimlerle mücehhez bir kurum olarak yeniden teşkilâtlanmasını öngörüyordu.

Bu projeler İstanbul'da az da olsa bir tatbikat sahası bulmuşsa da bütün imparatorlukta geçerli kılınması için bir taraftan siyasi iradeyi, öte taraftan da önemli malî kaynakları gerektiriyordu. Bundan da öte, ilmiye mensuplarının medresenin içinde bulunduğu vahim hali müdrik olmaları gerekiyordu. Islah konusunda açılan geniş tartışmalarda ulemanın önemli bir kısmının almış oldu-ğu içtenkitçi ve ıslahatçı vaziyet, ulemanın bu idrak içinde olduğunu ve içinde bulunduğu bilimsel bunalımı yapabilir olduğunu gösteriyor. Şubat 1913'de Be-yazıt dersiam müderrislerinin Sebilürreşad sayfalarındaki "İtiraf ve İshad" baş-lıklı beyanatları bu analizin iyi bir misalidir:

"Son asırların bize pek elim suretlerde kendini ihdas ve iktiza ettiren ihtiyacat-i mubreme ve teceddüdat-i mühimmesinden ilmiye zümresi hâlâ haberdar olmak istemiyor gibi duruyor ve hayat-i haziranın şeraitini istikmal ile bulundukları meslek-i celile şayan bir inkılab-i ilmî husule getirerek âti için istihkak-i hayat etmeği kıyamet gibi bir felaket addediyor";

"İtiraf ve işhad ediyoruz ki: Bugün yaşamak için lâzım olan malumatı her sınıf gibi biz de bilmiyoruz. Dünyada beka bulmak için ancak ilim ve fünun, sanayi, ticaret, zıra-at, siyaset, askerlik gibi bir çok eşkâlde varlık göstermekle mümkün olduğu halde, biz his-semize düşen mevcudiyet-i ilmiyeyi gösteremiyoruz";

"İtiraf ediyoruz ki: Takibine mecbur tutulduğumuz Kurun-i vusta mahsulî usullerle hiçbir vakit müfessirin-i izam, fukaha-yı kiram ve sair ulema-yı İslamın derecelerine yeti-şemeyeceğiz. Fakat şuraya da işhad ediyoruz ki kendimizin de memnun olmadığımız bu haller, sayımızın noksanından, istidadımızın fıkdanından neşet etmeyip her türlü salahi-yetin fikr-i teceddüd ve ruh-i teşebbüsten âzade uhdelere tevfiz edilmesi yüzünden ellerimiz bağlanarak beslediğimiz âmâl-i terakki ve ıslahın her vakit akamete duçar edilmesinden ileri gelmektedir"¹¹.

¹⁰ Bütün tafsilat için bk. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 235-242.

¹¹ Sebilürreşad, c. 9/429-340, 21 rebiulevvel 1331/Şubat 1913.

Cumhuriyet devrinde başbakanlık yapan M.Şemsettin (Günaltay) Bey'in de katıldığı bu ve buna benzer tahliller 1914'de Mustafa Hayri Efendi'nin Şeyhülislamlığı devrinde bir nebze olsun meyvesini vermiş ve Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreselerinin kurulmasına vesile olmuştur. İstanbul ve taşraya şamil bu ıslahat harp içinde, yani 1916 yılında, Meşihat makamına getirilmiş olan Musa Efendi tarafından devam ettirilmiş ve Medresetü'l-Mutahassisîn yerine Süleymaniye kurulmuş ve en önemlisi de 1917 bütçesine medreseler için 1 400 000 kuruş ilâve edilmiştir. Fakat herşeye rağmen harp bütün diğer kurumlara olduğu gibi medreseye de etkisini göstermiş, bütün gayretleri harbin dehşeti süpürüp götürmüştür. Medrese öğrencilerinin büyük bir kısmının seferberlikle cepheye gönderilmesi, bizzat medreselerin mültecilere, muhacirlere ve askerlere karargâh olması ıslah projelerinin tamamen fiiliyata çıkarılmasına müsaade etmemiştir.

Mütareke devrinde (1918) kurulan ve en az 9 üyeden teşekkül eden Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye, yayınladığı dergi ve basına verdiği beyanatlarla toplum içinde İslama ters düşen davranışlara müdahale hakkı ile donatılmış bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı, Said-i Nursî, Mehmet Akif, Mustafa Sabri gibi simaların üyelik yaptığı bu müessese herhalde 1924'te medreselerle beraber Meşihat makamının, düşüşten önce son bir gayreti olarak görülmektedir.

3) ULEMA İSTİKLÂL SAVAŞI İÇİNDE MİLLİYETÇİ HAREKETE MÜSTESNA BİR YARDIM SAĞLAMİŞTİR

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının İstiklal savaşına atılırken Saltanat, Hilafet ve İslâma karşı niyetleri ne olursa olsun zâferin kazanılmasında ulema-asker-eşraf işbirliğinin stratejik yönden ne derece muvaffak olduğunu biliyoruz.

Saltanatın ilgasına kadar Kuvay-i Milliyeciler "düşman elinde esir olan Sultan ve Halifenin etrafında ulemanın işbirliği yapması tabii görünüyordu ve nitekim daha ilk başlarda ulemayı kurtuluş mücadelesinin ön saflarında görüyoruz.

Trakya'dan sonra, Yunan işgali ihtimaline karşı Türkiye'nin haklarını savunmak için 17 Mart 1919'da İzmir'de toplanan ilk kongre İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa, Balıkesir vilayet ve onların kaza müftüleri, belediye başkanları ve eşraf temsilcilerini biraraya getirmiştir. İzmir'deki Maşatlık (Yunan işgali arefesinde) mitingi de yine Rahmetullah Efendi idaresinde tertip edilmiştir. Yunan İşgalinden sonra ilk cihad fetvasını 9 Ege Müftüsü imzalamıştır. Milli Mücadelenin ilk kararlarının alındığı Amasya'ya Kuva-yı Milliyecileri müftü Hacı Tevfik Efendi başkanlığında bir heyet çağırmıştır.

Milli Mücadeleye en büyük katkılardan birini Fatih Camii dersiamlarından Hafız İbrahim (Demiralay) yapmıştır. Tahirpaşazade Hafız İbrahim Efendi diye anılan bu ilmiye mensubu zengin ve nüfuzlu bir aileye mensuptu. İzmir'in işgalinden sonra ve Isparta'nın da İtalyanlar tarafından işgal edilmek üzere olduğu bir sırada Harbiye nezaretine şu telgrafı gönderir (24 Haziran 1335/1919):

*"Vazife-i medeniye ve insaniyesini bihakkın müdrik ve aynı zamanda hiçbir milletin hukukuna tecâvüz etmeyerek namus ve asayişine malik olan Ispartamıza doğru İtalyanların muntazaman ve seferî bir harekâtla ilerlemeleri ne gibi maksad-ı siyasiye müstenittir? Hükümetimizden izahat istiyoruz. Vatanımızın selâmeti, vekar ve itidalimizi muhafaza etmekte ise, kabul ediyoruz: Yoksa zillet ve meskenetle yaşamaya mesudane şehadeti tercih edeceğiz"*¹². Hafız İbrahim Efendi Isparta'lı gönüllülerden bine yakın mevcutlu Demiralay müfrezesini Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kendi başkanlığında Isparta şubesini kurar ilk meclise de Isparta milletvekili olarak katılır. 1939 yılında ölünceye kadar mecliste bu görevde kalır.

Milli Mücadelede çok faal rol oynayan, orduya hem asker, hem halktan topladıkları paralarla malî destek veren H.İbrahim Efendi gibi ilmiyeye mensup başka önderler sayabiliriz. En ünlülerinden biri Şükrü Hoca (Çelikalay)'dır. İlk Büyük Millet meclisine Afyonkarahisar mebusu olarak katılan Şükrü Hoca, meclisin açılışından sonra gönüllülerden kurduğu 1000 kişilik bir alayla Yunanlıları Dumlupınar mevkiinde uzun zaman oyalamış ve böylece orduya çok kıymetli vakitler kazandırmıştır. Zaferden sonra ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Rifat Börekçi, İstanbul'da Alasonyalı Hacı Cemal (Öğüt) (1887-1966) verilebilecek bir çok misallerdendir.

Balıkesir, Erzurum ve Sivas kongrelerinde ulema önemli miktarda temsil edilmiştir. 26 Temmuz 1919'da toplanan Balıkesir Kongresine katılan 48 temsilciden 13'ü müftü ve müderrislerden oluşur (%27). Erzurum Kongresine 70 kadar temsilci katılmıştır. Bunlardan 10 tanesi (%14) ilmiyeye mensuptur. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin sonuna kadar çok önemli rol oynamış olan 9 kişilik Heyet-i Temsiliye içinde iki alim (Hoca Raif Efendi ve Sadullah Efendi) bir de Nakşi Şeyhi (Şeyh Fevzi Efendi) vardı. Aynı meclisin birinci döneminin % 17 üyelerini ulema teşkil ediyor, ikinci dönemde (1923-1927) bu oran %7'ye iniyor.

Mustafa Kemal, harp içinde daha da ileri giderek Güney-Doğu (özellikle Maraş ve Antep bölgesi) cephesinin askerî teşkilâtının esasının İslam cemaatleri örgütleri şeklinde ele alınmasını, cami ve mescidi olan her köy ve mahallenin bir piyade takımı sayılarak yönetimin imam, müezzin ve köy hocasına ya da bu adı takınacak gönüllülere verilmesini istemiştir¹³. Bunun dışında medrese mensheli olmamakla beraber birer alim gibi tanınan, dini konularda eserler veren Hasan Basri Çantay¹⁴ ve Mehmet Akif gibi Milli Mücadeleye çok büyük yardımlarda bulunan şahsiyetleri de hatırlatmamız gerekir.

¹² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 6, Ankara, 1953, vesika N 125. İstiklâl Savaşı içinde ulemanın oynadığı rol konusunda daha çok tafsilat için polemik sayılabilecek şu yayına bk.: Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, İstanbul, Sebil Yayınları, 1977, 471 s.

¹³ *Harp Tarihi Dergisi*, *Türk İstiklâl Harbi*, V, s. 63-67'den Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 3, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1979, s. 1273-1274.

¹⁴ Hasan Basri Çantay (1887-1964) Balıkesirlidir ve asıl mesleği gazeteciliktir. Mütareke yıllarında çıkardığı *Ses* gazetesi o devrenin en hür ve cesur yayın organı olarak göze çarpar. Mehmet

Son olarak da meşhur fetva konusunda bir kaç kelime söylemekte fayda vardır. Stratejik değeri şüpheli olmakla beraber Dürrizade Abdullah Efendi'nin 11 Nisan 1920 tarihinde verdiği fetvasına karşılık, Ankara Müftüsü Börekçizade Mehmet Rifat Efendi'nin idaresinde tanzim edilen karşı fetva Anadolu Uleması'nın İstiklal harbi içindeki tutumunu iyi ifade eder. İstanbul'un fetvası gibi "Allah halifeye uzun ömür versin" duası ile başlayan bu fetvayı 81 il ve ilçe müftüsü, ulemadan 11 mebus, 3 kadı ve 52 müderris olmak üzere toplam 147 ilmiye mensubu imzalamıştır. İstiklal Harbinde orduya yardım eden ulemanın büyük bir kısmını bu isimler arasında buluyoruz. Pek az müftü (mesela Trabzon müftüsü) bu fetvaya imza koymamışlardır veya bulundukları bölgenin işgal altında olmasından dolayı imza atma tehlikesini göze alamamışlardır.

4) KEMALİST İHTİLÂLE VE REFORMLARA BİR KISIM ULEMA MEŞRUIYET KAZANDIRMIŞTIR

Gerek 1924'e kadar gerek 1924'den sonra yapılan rejim değişikliği ve reformlarda, bu reformların kamuoyu nezdinde gerekli kabulü görmesinde kemalist pragmatik ideoloji daima ulemanın hiç olmazsa bir kısmını yanında görmek istemiştir. Bu açıdan bir yerde Osmanlı geleneği devam ettirilmiştir. Saltanatın ve hilafetin ilgası gibi en hassas konularda bile ihtilalcilerin zecrî metotları ne olursa olsun ulemanın desteğinde vareste olamamışlardır.

1 Kasım 1922'de Saltanatı ilga eden kanun oy birliği ile (yani medrese menşeli mebusların da iştiraki ile) kabul edildiği gibi kamu oyu nezdinde Osmanlı hilafet ve saltanatının islâmın musavat, şura-yı ümmet ve seçim sistemlerine ters düştüğünü, dolayısıyla farz olan hükümet kurmak ve onun başına bir önder seçmek gibi temel prensiplerin Türkiye Büyük Millet Meclisi ile yerine getirilmiş olduğunu, dolayısıyla şer'an başka bir müesseseye lüzum kalmadığını Meclis içinde ve kalemleri ile dışarda müdafaa eden ilmiye mensubu milletvekilleri nadir değildi. Özellikle Siirt mebusu Hoca Halil Hulkî, Antalya mebusu Hoca Rasih (Kaplan)¹⁵, Muş mebusu Hoca İlyas Sami, Saltanat ve hilafeti savunan ulemaya, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Yunus Nadi ve Falih Rıfkı Atay'ın yanında ve yine İslâmî delillerle şiddetli mücadele açmışlardır¹⁶.

Akif'le çok yakın dost olan Çantay, Birinci Büyük Millet Meclisine Balıkesir Milletvekili olarak katıldı. Türkçede yazılmış en sade ve kullanışlı Kur'an meali Çantay'a aittir: *Kur'an-i Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3 cilt. İlk baskısı 1953 yılında yapılmıştır.

¹⁵ Rasih (Kaplan) Hoca 1883'de Akseki'de doğdu. Antalya rüştiyesini bitirdi. Medreseden icazet aldı. Mısır'da edebiyat ve içtimaiyat okudu. 1911'de antalya liva meclisi üyesi oldu. Meclis'e Antalya mebusu olarak katıldı. Eskişehir İstiklâl mahkemesi üyesi seçildi. Temmuz 1921'de Antalya'da asker sevki ile görevlendirildi (Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975, s. 234).

¹⁶ Hoca Şükrü (Çelikalay)'ın yazdığı *Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı broşüre karşılık bir çok alimin makalelerini ihtiva eden *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye* (Ankara, Yeni Gün Matbaası, 1341) adlı bir broşür yayınlamışlardır. Ayrıca "Hilafet ve Milli Hakimiyet-i mesaili hakkında muhtelif zevatın makalat ve metaliginden mürekkep", *Hilâfet ve Milli Hakimiyet* (Ankara, 1339) adlı eser bahsedilen hocaların makalelerini bulmak mümkündür: Hoca Rasih Efendi, s. 33-49; Hoca Abdullah Efendi: s. 50-54; Hoca İlyas Sami Efendi, s. 186-189. id.

Halifenin yetkili savunucuları ve sözcüleri olan ulemaya aslında en büyük darbe hilafetin ilgası ile vurulmuş oluyordu. Daha önce de ifade edildiği gibi Tanzimattan beri yapılmış olan bir çok reform onların hukuk, eğitim ve sosyal sahalardaki yetkilerini kısıtlamışlar ve buna rağmen İttihat ve Terakki devrinde ve İstiklal Savaşı sırasında hâlâ büyük bir güç teşkil ediyorlardı. Ülkenin eğitim imkanlarının büyük bir bölümü hala onların elinde idi; aile ve kişi ile ilgili kanunlar şeriat kaideleri ile yürütülüyordu. Hilafetin kaldırılması onların bütün hiyerarşik örgütüne ezici bir darbe idi. Bunun Şeyhülislamlık makamını ve Şerîye Vekâletini ilga eden, ayrı dinî okulları ve medreseleri kapatan ve bir ay sonra, Kadıların şeriatı uyguladıkları şerîye mahkemelerini ilga eden bir dizi diğer darbeler takip etti. Bütün bunlar yapılırken yine ulemanın desteğine başvurulmuş ve mesela Hilafetin ilgasını teklif eden kanun layihasını Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi hazırladığı gibi Şerîye vekâletinin kaldırılmasını da Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi ile Konya mebusu Musa Kâzım Efendi ve Siirt mebusu Halil Hukî müdafaa etmişlerdir.

Daha kıymetli sayılabilecek diğer bir destek de ulemanın, sembolik değeri önemli olan devrimler karşısında bile, şiddetli bir muhalefete girişmemiş (veya girişememiş) olmasıdır. Asıl muhalefet tekke ve zaviyelerin kapatılması ile tarikatlardan geldi. Şapka kanunu ile beraber ulemanın çok az bir kısmı açık cephe almışlarsa da 4 mart 1925'de çıkarılan Tahrir-i Sukûn kanunu ile bu zayıf hilafet de kırılmış, olağan üstü halin Mart 1929'a kadar devam etmesi (1927'de tekrar uzatılmıştı) ulemanın hiç bir şekilde karşı fikir serdetmesine imkan vermemiştir. Zaten kurulan Diyanet İşleri başkanlığında görev alan vaiz ve müftüler devletin birer memuru sıfatı ile artık bundan sonra itaat mecburiyeti altında bulunuyorlardı. Tahrir-i Sukûn kanununa paralel olarak doğuda ve Ankara'da "İstiklal Mahkemeleri" de herhangi bir şekilde fikir beyan eden ulemanın şiddetle cezalandırılmasını üzerine alıyorlardı (1926'da Ankara İstiklal mahkemesinin idama mahkûm ettiği Müderrislerden İskilipli Atıf Efendi ve Babaeski Müftüsü Ali Rıza Efendi bunların en meşhurlarındandır).

Sindirici politika takip edilirken yine de bazı reformlarda ulemanın istifade edilmiş, hatta bir kısım hocalar resmî siyasi çizginin de ötesine geçerek rejime destek olmuşlardır. 1928'de İstanbul İlahiyat Fakültesinde kurulan bir komisyonun hazırladığı İslamiyeti ıslah etme meşhur projesi bu meyandadır. İslam dininin de sosyal diğer bütün müesseseler gibi gelişmesi ve yenilenmesi gerektiğini, ibadet dilinin Türkçe olmasını, camilere enstrümantal müzik, sıra ve vestiyer konulmasını öneren bu projeyi imzalayan 10 kişiden üçü Osmanlı döneminin sonlarında ve Cumhuriyet devrinde İslâmî sahada şöhret bulmuş alimlerden: İsmail Hakkı Baltacıoğlu, İzmirli İsmail Hakkı, Şerafettin Yaltkaya.

1924'den 1941'e kadar 17 yıl Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Mehmet Rifat Börekçi (1861-1941) reformcu bir alim olmamakla beraber devrimlerin en yoğun olduğu bir devrede en yüksek dini hiyerarşide yer almakla ve yapılan re-

formları tasdik etmekle bahsedilen meşruiyeti Cumhuriyet Rejimine kazandırmaya çalışmıştır¹⁷. Bir taraftan yetkililerin sık hatırlatmaları; öte taraftan Türkiye'nin imarında ve Cumhuriyet ideolojisinin yerleşmesinde Şeyhülislam'ın yerini alan bu ilk Diyanet İşleri başkanı devrinde yayınlanan hutbeler ilginç bir inceleme konusu olabilir. O zaman Müşavere heyeti üyelerinden, daha sonra başkan yardımcısı (1939-1947) ve nihayet başkan (1947-1951) olan A. Hamdi Akseki'nin kaleme aldığı ve 1927'den itibaren sık basılan 150 hutbe¹⁸, Türk halkını tıbbî ve teknik konulardan vergi ödemek, askerlik yapmak, Kızılay'a yardım etmek gibi konulara kadar devrin politikasına yardım etmek çabası içindedir.

1924'den itibaren açılmış olan İmam-Hatip okulları ve İlahiyat Fakültesine rağbet etmeyen ulema artık kaçak ve Anadolu'nun çeşitli köşelerinde kendi imkânları ile yetişmek durumunda kalmıştır. Gittikçe artan din adamı ihtiyacı da bu şekilde yetişen kişiler tarafından karşılanmıştır. Çok hızlı değişmeler karşısında hiç bir maddî ve manevî imkânı sahip olmayan ulema artık bundan sonra, ya dinî motifleri "devrimlerin kemale erişmesi için" kullanacak ya da artık ilmiye mesleğini bırakarak tamamen başka işlerle meşgul olacaktır. Bu açıdan bakıldığında laikliğin hedefine ulaşmış olduğunu söylemek mümkündür. Yapılan reformlara karşı İslâm ulemasından karşı proje gelmediği gibi laikliğin hedefi olan, din adamını camide cemaati ile başbaşa bırakmak, ihtiyaç olduğu takdirde ondan vaiz ve hutbeler yoluyla yardım istemek, dışarda her türlü sembolen arınmış normal vatandaş gibi olmak, devletin kuruluşuna hakim olan temel prensiplerin münakaşasını yapmamak gibi birkaç ilke de artık yürürlüğe girmiş bulunuyordu.

¹⁷ Mehmet Rifat Börekçi ilk ve orta öğrenimini Ankara'da yaptı. İstanbul'da icazet aldıktan sonra Ankara Fazlıye Medresesi Müderrisliğine getirildi. 1898'de Ankara İstinaf mahkemesi üyesi ve 1907'de de Ankara müftüsü oldu. 1909'da mahkeme üyeliğine döndü. 1912'de Sivrihisar kaymakam vekilliği yaptı. Birinci B.M.M.'de kısa bir devre için Menteşe (Muğla) milletvekilliğinden sonra önce Ankara müftüsü, sonra da Diyanet İşleri Başkanı oldu.

¹⁸ A. Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim*, T.C. Diyanet İşleri Reisliği neşriyatından, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1355/1936, 560 s.